

VALLOMÁS

AZ IRODALOM PEREMÉN

Megmagyarázom a bizonyítványom

Visszaemlékezést fiatalon kell írni. Öregkorában az ember javarészt hazudik, de legalábbis megszépíti a messzeséget, a múlt fénytörésében. Ami az ifjúkorban roppant fontosnak látszott, a visszatekintés látóhatárán sokkal szerényebb szerepet nyer; amit annakidején az ember alig vett észre, kiderül: döntő sorsforduló volt.

Miért írok hát? Főként mert felejték — arccokat, adatokat, évszámokat. Amit írok, jórészt források nélkül, saját kútfőmből merítem. „Barátaim unszolása” is szerepet játszik; úgy látszik, van aki fél, hogy soha nem hallott fontos tényeket vinnék magammal az enyészetbe. Nem tudom, így van-e, — ezt a nyájas olvasóra bízom (ha ez a ritka állatfajta létezik még).

S talán bujtogat a szerény önteltség is, hogy tudok még írni, közel húsz éves szünet után, melynek során inkább a megélhetéssel foglalkoztam. Ennek elbírálása ismét e sorok olvasóinak ítéletére tartozik. A sors különböző fordulatai úgy akarták: ne legyek igazi író. De talán tudok néhány szerény adalékot nyújtani a magyar irodalom történetéhez.

Miért nem lettem költő

Talán nyolc éves lehettem, s akkorra már nagyjából magától értetődő volt számomra, hogy írni kell. Nemcsak azért, mert az elemiben azt tanultam, hogy „úr — ír” (akkor még nem olvastam Karinthyt s így e tétel szenvedélyes cáfolatát), hanem mert Apám is, mint a jó hivatalnok, naponta több órán át írt s ilyenkor nem volt szabad megzavarni; a különböző látogatók

is mindig irodalomról beszéltek, ha nem is értettem amiről szó volt; Ady Endre öcsém keresztapja lett; s a ház, persze, tele volt könyvekkel mint természetes háttér.

Így hát én is írásba fogtam, s akkori eszemmel úgy véltem, verset írni könnyebb, mert a sorok rövidebbek. Tehát verseket írtam. Sajnos, cme örökbecsű művek elvesztek az utókor számára, de két sorra emlékszem:

A kutya és a nyúl találkoztak a hegyen;
Este volt már és beállott a tavaszi napéjegyem.

Apám — nem tudom, mennyire komolyból — elvitte ezt s néhány hasonló kísérletemet Babitshoz. Mihály bácsinak ugyan megcsillant néha rejtett humora, de versben nem ismert tréfát: nagyon komolyan intette Apámat, beszéljen le a költészetéről mint jövőendő életpályáról. Apám a maga részéről félig humorosan, átadta az üzenetet. S akkorra már kialakult annyira öntudatlan érték-rendszerem hogy tudjam: ha Mihály bácsi ezt üzenté, mást nem tehetek, mint hogy egy életre feladjam a versírást.

Persze utóbb írtam még verseket, 16—18 éves koromban, részben ujjgyakorlatként, de főképpen hogy ezzel főzzem különböző leányismerőseimet. De mindig tudatában voltam annak, hogy ezek csak eszközök egy alantas, bár kellemes cél érdekében. Ha valamit megtanultam, gyermek- és kamaszkorom idején, az volt: az írás nem eszköz. Illetve, hogy helyesbítsek: az írás lehet ugyan eszköz, de az irodalom sohasem.

Eszmélkedés

Első emlékeim a Lovas úthoz, a Várhoz fűződnek. Mi a Lovas úton laktunk, anyai nagyszüleim az Úri utcában, pár percnyire tőlünk, egy öreg házban — kapualja XIV. századi gót íveket mutatott —, amelynek mindig penész-szaga volt s ahol az árnyékszék az udvar végén állott. A Vár-oldal, a Bástya-sétány természetes vadászterületemmé lettek. Az akkori forgalom mellett magamfajta gyereket gond nélkül lehetett

szabadjára engedni; egyedül jártam a Bécsikapu téri elemibe is. Ebből az időből származik első emlékem az osztálykülönbségről. Legjobb barátom Klubci volt, azaz Kluber Ferenc, egy Széna téri fuvaros fia. Klubcit nemegyszer hazavittem, s bár anyám engedékeny volt az ilyenekben, a személyzet tiltakozott hevesen, hogy Klubci után mindig ki kell szellőztetni, mert istállószága van. Számomra viszont ünnepi izgalom volt, ha Klubci elvitt őhözájuk, a szelíd, horkantó, trágyaillatú lovak közé.

Olvasni korán megtanultam, magam sem emlékszem rá hogyan, mert szüleim nem erőltették; nyilván az említett személyzet — a fejkendő Fáni néni — engedett unszolásomnak. Így tán négyéves koromban azzal leptem meg egyszer szüleimet, hogy az utcán hangosan fölolvastam egy cégért: Bor-Sör-Pálinka. Anyám ezt baljóslatnak tekintette mint gyakorlati érzékű nő, Apám viszont remekül mulatott rajtam és rajta. (Szerencsére, anyám aggálya jövőmet illetőleg nem vált be.)

Egyik legkorábbi betű-élményem az volt, amikor az újság első oldala gyászkeretben jelent meg, óriási betűkkel hirdette: PRZEMYSŁ ELESETT. Ebből arra kell következtetnem, hogy öt-hatéves koromban már olvastam újságot s ezen át — hogy nagyozlak kissé — meglegyintett a világtörténelem szele. De a háború nagyon távoli dolog volt, csak akkor keltett izgalmat a családban, amikor Apámnak sorozásra kellett mennie. Engem igen meglepett anyám könnyes szemű megkönnyebbülése, amikor felmentették; én azt reméltem, kardcsörtetve, csákósan fog megjelenni.

Korai eszmélkedésemet jó mértékben befolyásolta a családi háttér bizonyos kettőssége. Bár a felszínen a családi élet derűs és bensőséges volt s szüleim, igen bölcsen, gyerekeikkel nem törődtek többet a kellenél, a felszín alatt bukópatakként lüktetett egy különös feszültség. Ezt persze akkor még távolról sem tudatosítottam, ámbar nyilván gyermeki ösztönöm révén tisztában voltam a helyzettel.

Apámban a családi érzék nem volt túlságosan kifejlődve. Apai nagyapám, kinek szakállas arcképe Apám íróasztala fölött

lógott, Nyitra megyei tisztartó volt; fiatalon halt meg, maga mögött hagyván húsz év körüli özvegyét négy gyerekkel és piciny grófi kegydíjjal. Három fiút és egy lányt tisztességben fölnevelni Pozsonyban örökös küzdelem, kuporgatás lehetett; Apám erről az időszakról sohasem beszélt. A pozsonyi teológia után Pestre jött s mint újságíró, fordító, majd mint a Vasárnapi Újság munkatársa, maga alakította ki társaságát, baráti körét, egész életformáját s ebben távolabbi családjának nem nagyon szorult helye.

Egyik fivére tanár volt a Felvidéken, ritka látogató; a másik postatisztviselő, aki valahogy *mésalliance*-ot követett el vidéken; román lányt vett feleségül s bár akkor ezt még nem egészen értettem, a családi pusmogásból kiderült, valahogy „kényszerítették”, hogy elvegye. Úgy látszik, szüleim szabadelvűsége nem terjedt odáig, hogy ezt a társadalmi ballépést megbocsássák. Így, noha ők Pesten éltek, ritkán találkoztunk velük s gyerekeikkel.

Apai nagyanyám, vénkisasszony lányával — ő volt az áldozat, aki azért maradt pártában, hogy a fiúk nevelésében nagyanyámnak segítségére legyen — szintén Pesten éltek. Anyámat, az ilyen helyzetekben érthető féltékenységből, gyűlölték. Apám közel negyven éves koráig agglegény volt, s velük élt; veszteségét nagyon rosszul tűrték. Így kizárólag Apám kíséretében látogattuk őket karácsonykor, születésnapkor. A gyűlölet kölcsönös volt: anyám roppant nehezményezte, hogy nagyobbara Apám tartotta el a két idős nőt.

Anyám a fővárosba elszármazott úri rétegből volt való, amit csak a „lateiner-dzsentri” kifejezéssel tudok meghatározni. Nem minden büszkeség nélkül tekintett vissza mind a két ági predikátumos leszármazóira, noha apja csak a MÁV főellenőrségig vitte. Kiterjedt rokonsága főként városi tisztviselőkből, tűzoltótisztekből, vasutasokból állott; volt köztük egy erdélyi földesúr és medvevadász, akit utóbb a románok elkergettek — meneküléséről hajmeresztő történeteket mesélt nekünk, gyerekeknek. Tagbaszakadt ember volt, könnyen el lehetett neki hinni, hogy pusztá kézzel fojtott meg medvéket és román

katonákat — számomra mégis kiábrándulás volt vele találkozni, mert az igazi vadászokat, olvasmányaim révén, mindig bozontos szakállal képzeltem el, míg Viktor bácsi simára volt borotválva.

Ezekkel a rokonokkal anyám mindvégig rendszeresen fönn-tartotta a jóviszonyt, de nagyobbára Apám nélkül, aki kissé idegenül érezte magát az ő sajátos légkörükben. Viszont, mint életvidám fiatal nő, lelkesen vetette bele magát az irodalmi élet zajlásába — amíg gyerekek voltunk, a szülők esténként vajmi ritkán voltak otthon — a nyaralások is más írók, újságírók, színészek társaságában zajlottak le, főleg Kenesén. De anyám ugyanakkor kissé meg is vetette ezt a gyökértelen, bohém társaságot, s ha valakire azt mondta: „amolyan újságíró”, hanghordozása elárulta, hogy ez nem dicsérő jelző.

Amikor saját rokonságát látogatta, engem is gyakran elő-vezetett. Magankorú gyerek kevés volt köztük, egy kedves unokahúgomtól eltekintve s bármily kedvesek is voltak a fölöttük, éreztem, mennyire mások mint Apám íróbarátai s azok feleségei, gyerekei. Ez utóbbiak mindig hangosabban beszéltek, mindig volt valami izgalom, feszültség jelenlétükben, amelyhez Apám dörmögő basszusa szolgáltatta az alaphangot. Ámbár mint személyek, inkább árnyékként élnek az emlékezet látószögének legvégső peremén — Ady és Csinszka, Laczkó Géza és családja, Pethes Imre és fiai — a felnőttek kétdimenziós világába tartoztak akkor, bár más felnőttek voltak, mint anyám rokonsága.

A hagyományok szenvedélyes ápolását anyai nagyanyám vállalta magára. Szerencsétlen nő volt szegény; egy szerelem és szeretet nélküli házasság, zsengén elhalt gyermekek, kielégítetlen ambíció, vélt osztályvesztés, mind összejátszottak, hogy sorsával elégedetlen, keserű asszonyt teremtsenek belőle. Rossz verseket és csapnivaló színműveket írt s roppant nehezményezte, hogy Apám mitsem tesz annak érdekében, hogy ezeket színrehozzák. Nekem is felolvasta őket s tudtam, dicsérni kellene őket, de alig vitt rá a lélek. Annyi már kisgyermekként is ragadt rám, hogy meg tudjam ítélni a rosszat; s még nem

tanultam meg eléggé a képmutatást azóta sem, – egyszer-kétszer rá is fizettem.

Anyámat és fiatalabb nővérét még házasságuk után is vaskezéssel igyekezett fegyelmezni nagyanyám. Anyámnak fiatalasszony korában bokáig érő hosszú haja volt, de e szépség és büszkeség ára a reggelenkénti, szertartásszerű, órák hosszát tartó fésülés volt. Ilyenkor mindig nagyon ideges lett; ha ott lábatlankodtam körülötte, néha türelmetlenségében jót húzott a kezemre a kefe hátával. Nappal magas kontyban hordta haját, de a nehéz hajtömegetől folyton fejfájásai voltak. Így, amikor bejött a bubifrizura, levágatta haját; de ha nagyanyámhoz ment, mindig feltűzte a hamis kontyot.

Nagyapám különös, zárkózott ember volt. Velünk nem sokat törődött; nem emlékszem, hogy pár szónál többet valaha váltottam volna vele. Rendszerint csak ült az ablakban és nézett ki a Bástya-sétányra, vagy talán a semmibe. Az a gyanúm, hogy nem volt okos ember. Szótlanságát csak akkor törte meg, amikor nagyanyámmal zsörtölődött. Ezek a veszekedések mindig zavarba hoztak, úgy éreztem, nem tartozik rám, s csak bele ne vonjanak. Talán ez is hozzájárult többek között, hogy a család, a rokonság soha nem jelentett valami kötelező kapcsolatot számomra. Voltak — de ez nem volt ok arra, hogy bensőséges viszony keletkezzék köztünk.

Nagyanyám fiatal korában igen szép asszony lehetett, s szoborszerű szépségét megőrizte, egy szobor ridegségével, mint egyes Jókai-hősnők. Nagyon nehéz volt szeretni szegényt, s valahányszor náluk voltam, mindig volt bennem egy kínos, feszengő érzés. Pedig nagyanyám ragaszkodott hozzánk s mindig mesélt a Maderspach és Fadgyas ősokról: Maderspach Ferenc őrnagyról, aki osztrák katonatiszt létére a szabadságharc oldalán halt meg Temesvár védelmében; Maderspach Károlynéről, akit Haynau honvédbújtatás miatt nyilvánosan megvesszőztetett Nagyenyed főterén. Szegről-végről rokon volt az a Nopcsa báró is, akiről Jókai a *Szegény gazdagok* pénzhamisító hőstét mintázta; bár nem volt egész világos gyermekeszemnek, erre miért kellett büszkének lenni.

Apám, lévén az ő ősei szerény kertészek, ispánok, az ilyen családi hagyományokat mindig bizonyos iróniával kezelte. Egy ízben, amikor már nem tudom hányadszor hallottuk a megvesszőzés történetét, félig tréfásan jegyezte meg anyámnak: „Mért olyan büszke arra, hogy a maga nagynénjének fölemelték a szoknyáját és húszat vertek a fenekére?”

E kettős háttérből eredő titkos feszültséget az is fokozta, hogy anyám kezében volt az anyagiak intézése. Apám ugyan a Vasárnapi Újságnál, majd a Franklin-Társulatnál kapott rendszeres havi fizetést, de amit így keresett, épp hogy a betevő kenyérre volt elegendő — a vajra való külön meg kellett keresnie. Akkor tanultam meg, hogy a magyar irodalmi élet pénzügyi keretei mennyire tágíthatók: valami mindig adódott, egy cikk, tárca, kritika, vagy tanulmány, de főleg fordítás. Ezért ült Apám íróasztalánál órákhoz, keményen sercgetve tollát: a pénz volt az ihlet. S ez volt nyilván az akkori magyar irodalom egyik kisebb tragédiája is. Írásból megélni örökös taposómalom volt. Ezért kellett Karinthynek tehetőségét aprópénzre váltania a mindennapos lapzárta kényszerében; ezért, hogy Móricznál a minőség néha kényszerűen mennyiségbe csap át. Szinte minden magyar író életében e korszak során a létezés fő támasza a züllesztő *Előleg* volt.

Amióta az eszemet tudtam, a pénz otthon is mindig középonti beszéd tárgy volt, s nem volt hamis álszemérem, „ne a gyerekek előtt”. Anyám gyakran aggódva számolgatta pénzét s a visszatérő refrén „még kéne 500 korona a lakbérhez”, ma is kísért a múltból. Ötszáz korona mindig került valahogy — de milyen áron!

Apám, bár tudatosan vállalta a szegénységi fogadalmat, ami írónak mintegy kötelező volt, mindig valóságérzékkel tekintett a pénzre. Egyik kedvenc beszéd tárgya, amit gyakran felhozott: Ady volt az első magyar költő, aki a Pénz szerepének hangot adott; ezt tekintette Ady újszerűsége egyik zsinórmértékének.

Így korán megtanultam, hogy valami úton-módon mindig lehet egypár koronát, pengőt, forintot összekaparni. Későbbben,

félig-meddig önálló legénykoromban, évekig éltem én is így, az írás peremén. Hogy persze czúton az írás eszközzé züllött — nem a műremek kényszere, csupán a megélhetés unszolt rá, azt csak utóbb tudatosítottam, amikor — Radnóti Miklós személyében — ékes példát találtam rá, hogy lehet-e szurtos megalkuvás nélkül is írónak lenni.

Nemrég szemem elé került Vas István két sora az *Álmatlan Éjből*: „Ki megveti, sikert hogy érne el? Ki gyűlöli, miért is jutna pénzhez?” s elgondolkoztatott, illik-e ez a kettős kérdés Apámra, majdan énrám. Természetesen Apám nem vetette meg a sikert, bár nyilván hamar rájött, hogy a nagy, átütő siker nem az ő sorsának és pályájának hozománya. De nem lett volna író, ha nem kívánta volna az elismerést. Mikor később egy darabja megbukott a Nemzetiben, a sebet sokáig hordozta, s anyám tükrözéséből láttam, mit jelentett ez neki. A pénzt se gyűlölte, sőt; de nem lázadozott majdnem mindvégig szerény körülményei ellen. Inkább megpróbálta szorgos munkával, a nemzet napszámosaként tágítani a kereset kereteit.

Ugyanakkor könnyűkezü ember volt s megtartotta agglégénykorának néhány szokását. Sörözésre, kávéházra, ha szerényen is, mindig megtartott valamit. Anyám elég bölcs volt, hogy ezt elfogadja, de azért neheztelt miatta, mikor a háztartás gondjaival bajlódott — s ezt az apró feszültséget kettejük között érezni lehetett.

Ami engem illet, én se vetettem meg a pénzt, de soha nem tekintettem másnak, mint hasznos csere-eszköznek. Mivel egy keveset mindig lehetett szerezni, a sokra sosem vágytam — persze, ha utamba került, nem álltam félre fölényes megvetéssel. Az én nemzedékem háború, forradalom, infláció, világválság idején nőtt fel; a pénz értéke változó jelenség volt, igazán nem tekinthettük fértisnek. Különösen a pénzhígítás időszaka a húszas években volt jó iskola. Egyik nagybátyám patikát vett kölcsönpénzből s a hitelezőt inflációs pénzzel nevetve fizette ki. Egy másik nagybátyám még jó pénzét bérházba fektette, s míg mások lerongyolódtak, ő jó módban maradt. Szüleim is játszottak a tőzsdén, mint mindenki más;

s veszítettek, mint mindenki más. Én is játszottam, s időben adtam el; így nem veszítettem. De ez volt azon kevés alkalmak egyike, amikor anyagi sikert értem el, húsz korona erejéig.

Utóbb, életem viszontagságai során nem is jött rosszul ez a hívős és fölényes viszony a pénzzel szemben. Volt úgy, hogy csak tíz fillérnyi volt a zsebemben, de soha nem aggódtam, hogyan szerzek családomnak másnapra vacsorát.

Anyám, akarva-nem akarva, résztvett a pénzügyi hajóhintában, Apám anyagi helyzetét tulajdonképpen mélységesen megvetette. Az ő számára a fix fizetés, s főleg a nyugdíjas állás volt az életeszemély, amit számarlétrán kapaszkodó rokonsága körében látott. Viszont, ha saját pályafutásomra visszatekintek, azt kell mondjam, a tücsöknek legalább annyi kilátása van arra, hogy túlélje a bajokat, mint a hangyának. Egyszer a húszas években egy távoli unokabátyám (anyai ágon), hosszasan fejtegette, hogy elvégezvén a jogi egyetemet, belép a Dohányjövédékhez; alapos ifjú lévén kiszámította, mennyi nyugdíja lesz hatvanéves korában. Ugyan, hol az ő nyugdíja, ha megélte? . . .

Tyúkok az erkélyen

1919 csillogó élmény volt. Politikailag természetesen nem sokat értettem belőle, de a családi hangulat a Károlyi-forradalom mellett volt, s utóbb, a kommün alatt — legalábbis Apám részéről — a magatartás szimpatizáló volt, ha némi fenntartásokkal is. Anyám persze nyögte az anyagi nehézségeket, s az ő magatartását nagyrészt ez befolyásolta. Viszont számunkra, gyerekeknek, paradicsomi korszak volt. A Lovas úton, a Várbástya tövében, a hegyoldal bokrokkal, fákkal volt tele, s házunk mellett a legcsodásabb birodalom: egy üres telek.

A szülőknek más gondjaik lévén, a nyári szünidőben reggeltől estig az utcán voltunk, bandába verődve, kiszorítást játszva, rohangálva, a tökéletes szabadság jegyében. A környéken rengeteg fegyver, lőszer s hasonló szerszám volt elszórva; mindenkinek volt titkos raktára szuronyokból, töltényből, puskaporból. Egyik kedvenc játékunk volt puskaporból kis

máglyát rakni, egy patront rátenni és a puskaport meggyújtani, lesve, merre sül el a töltény. Amolyan orosz rulett volt ez, s csoda, senki sem sérült meg a bandából.

Lakásunk erkélye az üres telekre nézett, s anyám, a nők előrelátásával, két tyúkot szerzett be, s ezeket a balkonon tartotta. Így egész nyáron át az árpagyöngy (magyarul gersli) mellé akadt egy-két tojás, sőt még csereberére is jutott, más élelmiszerét.

E félvad szabadságba csak néha tört be a külvilág. Egy este Apám sápadtan tért haza; Osváttal jöttek el valami gyűlésről az Országházban, amikor a lázadó fehér monitorok löni kezdték a parlamentet s ők a keresztútba kerültek. Egy szemétláda mögött kuporogva vészelték át a támadást. Ez az élmény határozottan a vörösök oldalára billentette a családi hangulatot.

E rövid és ragyogó nyár végén kerültem szembe első ízben az imperializmussal. Egyik napról a másikra román katonák szállták meg a laktanyát fölöttünk. Anyám, aki tudott fegyverkészletéről, unszolt, vigyem oda a románoknak, nehogy baj legyen belőle. Én jóhiszeműen felnyaláboltam egy Mannlichert, két szuronyt, és egy halom töltényt, s derűsen mosolyogva átnyújtottam a Bástyán álló silbaknak. Elvette, s jutalmul két óriási pofont adott; s mikor sírva elrohantam és biztos távoból kövel megdobáltam, utánam lőtt. Szerencsére, én jobb lövész voltam a kavicsal, mint ő a puskájával.

De ennél sokkal nagyobb csapás volt, hogy egy román ezredorvost szállásoltak be hozzánk. Annak a csicskása se szó, se beszéd, kitekerte anyám két tyúkjának a nyakát s kényszerítette a személyzetet, hogy főzze meg őket a doktor úr számára. Anyám és a szolgáló vígasztalanok voltak, s napokig siratták a két hűséges madarat.

Így ért véget számunkra a szabadság.

Tanoncévek

A húszas éveket burokban éltem: az iskola, a család, az olvasás burkában. A külvilág, a politika csak közvetve szüremkedett át tudatomba: önmagam voltam a legfontosabb élmény.

Kortársaim, barátaim — mint Ignotus Pál vagy Vas István — visszatekintéseit olvasva, szinte meglepem magam — magam —, míg ők már gimnazista korukban erősen politizált légkörben éltek, bennem erre jóideig még azon is túl sem támadt igény. Nyilván fényt vet ez mind az iskolára, mind a családi háttérre. Apám, magától értetődően, igen érzékeny volt a politika fordulatait illetően, de ez nem volt életének középponti érdektere; ezt az irodalom töltötte be s a politika csak annyira érdekelte, amennyire hatott az irodalmi életre. 1919 után — bár mérsékelt módon, szolgálatára állt a proletárdiktatúrának —, nem szenvedett meg nagyon ezért a közreműködésért; egy időben együtt dolgozott Bajcsy-Zsilinszkyvel a Szózatnál, amely inkább jobboldali lap volt, de nem volt elkötelezve semmilyen irányzatnak.

A Werbőczy reálgimnázium, ahová jártam, csöndes víz volt, alig-alig kavarta csak fel a külső események szele. A környezet nem volt különösen intellektuális; nem volt politikus sem. Például az antiszemitizmus kérdése, amely odakünn viharzott, az iskolában nem volt napirenden.

Naponta leballagtam — egy velünk szemben lakó osztálytársammal — végig a Logodi utcán, a Mikó utcán (ahol utóbb kőhajításnyira egymástól lakott Kosztolányi, Márai és Apám — s nem sokkal messzebb Babits) és az Attila utcán. Reggelente gyakran találkoztunk Horthyval, aki a „lovasított tengerész” díszítő jelzőnek eleget téve, lóháton poroszkált le a Vérmezőre, lovagolni. Elgondolnivaló s jellemző az akkori közviszonyokra, hogy az államfő egy levert forradalom után egy szál lovász kíséretében járt le a Várból. Mi sapkalevéve köszöntöttük, s ő kegyesen visszasitzeltgett nekünk.

A tanulás sohasem okozott gondot; a tananyagot könnyűszerrel legyűrtem — a számtan kivételével (a matézis csodás nyelvének és rendszerének hiányát ma is váltig sajnálom) —, s ami érdekelt, mint történelem, földrajz, azt egyenest szívesen, lelkesedéssel csináltam. Talán az volt a baj, hogy túl sokminden érdekelt, de semmi sem eléggé, hogy belemélyedjek, külön erőfeszítést tegyek érte.

Arra gondosan ügyeltem, nehogy jelesrendű legyek — korán tisztában voltam vele, hogy jelesnek lenni felelősséggel és népszerűtlenséggel jár. Bár persze nem tudatosítottam, már akkor kidolgoztam magamnak a vezérelvet, amit a rendszerelmélet hívei *szub-optimalizálás*nak neveznek: megelégedni az elfogadhatóval, sosem törekedni a tökéletesre. Mint Shaw mondta: „Ha valamit érdemes csinálni, érdemes rosszul csinálni.” Nyilván ezért nem lettem igazi író.

Csak olvasó. Olvasás a büntetlen bűn, mondja Valéry Larbaud. Iskolás éveimben éltem, sőt, visszaéltem másoknál sokkal tágabb lehetőségeimmel. Elemista koromban Dörmögő Dömötör, majd Verne Gyula voltak mindennapi táplálékom (a Franklin-Társulat jóvoltából), s talán, mivel nagyszüleim szomszédja volt, Donászy Ferenc. Donászy sápadt öregember volt, tolókoksin járt ki a Bástyára, s a felnőttek azt suttogták róla: morfinista. Történeti regényeit lelkesen faltam, csak később jöttem rá, hogy nem valami jó író. Rejtélyes okokból May Károly, akinek népszerűsége Vernével vetekedett, nem tekintetett jó szemmel nálunk. Apám szerint hamis amit mond — talán mert kevésbé volt ismeretterjesztő mint Verne? Vagy mert más kiadó sikere volt?

A középiskolában kitágult a könyvek világa, s Buffalo Bill-től Dosztojevszkijig válogatás nélkül faltam, ami kezem ügyébe került; s szó szerint csak a kezem kellett kinyújtanom az otthoni könyvtár polcain sorakozó művek felé — ott volt az egész magyar és világirodalom.

Jellemző étvágyamra, hogy átrágtam magam Szász Károly tömeg-fordításain, letudva a *Nibelung-éneket*, a *Kudrun-mondát*, Firduzi *Sahnáméját*, sőt, Szász Károly saját eposzát is Zrínyiről. Marczali története, az ismeretterjesztő Univerzum, a Pallas-Lexikon, Jósika Miklós vagy Oscar Wilde egyaránt mag volt az olvasás malmán.

Ahogy visszatekintek, sajátosnak tartom, hogy Apám alig szólt bele, mit olvasok — de ha szólt, annak súlya volt. Ha látta, valamilyen ponyvaregényt falok, tett egy gúnyoros megjegyzést az időpocsékolásról, de soha nem tiltott el semmi-

től. Bölcs volt és tudta, elébb-utóbb el fogok jutni az igazi irodalomhoz; hogy az ember Balzacot vagy Tolsztojt méltányolni tudja, kell az ujjgyakorlat — olvasni éppúgy meg kell tanulnia a serdülőnek, mint járnai a kétévesnek.

Így, míg Apám hagyta, hogy magam találjam meg az utat a Rossztól a Jóhoz, s csak néha igazított egy pár tömör szóval a helyes irányba, értékítéletem megizmosodott. De vele ellentétben, mindig maradt lelkem mélyén bizonyos fogékonyság a ponyva iránt, elismertem társadalmi és kulturális jogát; s úgy érzem, P. Howard — Rejtő Jenő beérkezése a magyar irodalomba, s a „science fiction” hulláma mind a nyugati, mind a szovjet irodalomban, igazolja álláspontomat.

Apám mindig hajlandó volt könyvekről beszélni, szinte mint egyenrangúval. Biztos keze észrevétlen irányította kritikai érzékemet; néhány találó szóval rámutatott, mi hiányzik Mereskovszkij történeti regényeiből, hogy „nagy” irodalom legyen; miért sekélyes író, mondjuk André Maurois; miért Jókai a legnagyobb magyar regényíró, különb Keménynél, Mikszáthnál, mint a jellemteremtés, mesemondás páratlan mestere.

Bár zsinórmértéke mindig a valóságábrázolás volt, realizmusa nem volt földhözragadt. Mindig hangsúlyozta, hogy a mesemondásnak kettős eredete a történés és a mítosz. Leopold Bloom éppúgy benne áll két lábon a maga törvények teremtette világban, mint Kárpáthy János.

Egyben nem ismert könyörületet: nem elég, hogy az írónak mondanivalója legyen, ugyanolyan fontos, *hogyan* mondja. A stílus franciás hagyománya, szemben a lazább angol felfogással, a vérében volt, s ha van ilyen öröklés, ezt megörökölttem tőle. Ma is, akármilyen érdekes a tárgy, ha rosszul van megírva, félredobom a könyvet.

Azt is értékelte Apám, hogy az irodalom és élet viszonya nem egyrétű. Egyszer, kamaszkoromban rajtakapott, hogy előhúztam a könyvszekrény hátsó sorában lappangó Mau-passant-novellákat; de ahelyett hogy megintett volna: nem „nekem való” olvasmány, hosszasan elcsevegett velem Mau-

passant realizmusáról, novellista erényeiről, s egyben az író korlátairól is — amiért regényei nem igazán sikerültek. Így, amit én inkább a nemi élet látóhatárát kitágítandó olvasmánynak szántam, irodalmi tanulság lett. Maupassant helyét a világirodalomban számomra ez az alkalmi beszélgetés döntötte el.

Apám egyik meglátása, ami akkor számomra roppant fontosnak és eredetinek tűnt fel: legtöbb író a mű egyharmadáig felhasználja egész szókincsét s attól kezdve nagyjában csak ismétli magát. És itt megint felmerült a „hogyan?” kérdése — megteremtett-e addigra egy öntörvényű stílust, avagy csak gépiesen ismétli önmagát?

A mondanivaló és stílus dialektikus egységét, a képalkotás és hangzás varázsát természetesen főként versekkel ábrázolta. Így élesen emlékszem egyik elemzésére, mért tartja Vajda Jánost nagy költőnek. Apám szerint a két sor: „Múlt ifjúság tündértaván / Hattyú képed felmerül” — a két legszebb magyar verssor, s az „üzenet” és „közeg” egysége felülmúlhatatlan. Ugyancsak tőle tanultam, a minőség mennyivel fontosabb, mint a mennyiség: Adynak talán harminc verse van, amelyik mindenben megállja a nagyság mértékét, de ez a maroknyi vers mégis a század legnagyobb költőjévé teszi.

Ha valami hiányzott táguló látókörömből, az a filozófia volt. Némi alázattal és szent borzadállyal olvastam Grandpierre Emil visszaemlékezését (*A gondolat regénye*, Új Írás, 1974, április) amelyben elmondja, milyen elmélyedéssel olvasta a filozófia nagyjait kamaszkorától kezdve. Apám természetesen nem volt életfilozófia híján, de ezt, úgylátszik, inkább pragmatikus módon, a gyakorlat során fejlesztette ki. Tudom, hogy Rousseau-t, Schopenhauert olvasta (fordította is), de az elvont filozófia tanulmányozása nem tartozott nézeteinek sarkalatos követelményei közé. Legalább is nem emlékszem, hogy valaha is ösztönzött volna Platónt, Kantot olvasni; később, marxista időszakomban is nem annyira az elvek, mint inkább a megvalósítás terén vitázott velem.

Az egyetlen dolog, amelyhez apám komolyan ragaszkodott

tanulmányaimat illetően, az angol nyelv volt. Tízéves koromtól kezdve magánúton tanultam angolul (többek közt Halász Gyula lányától, a szépséges Halász Bözsitől, akibe természetesen reménytelenül szerelmes voltam). Angol nyelvtudásom nem kis mértékben járult hozzá megélhetésemhez a harmincas években, nemkülönben egy háború utáni döntő sorsfordulathoz.

A tanulás mellett elég szabad időm lévén, a könyv, a betű volt mindennapi kenyerem, egyben menekvésem is. Alacsony termetű lévén, sportban ügyetlen, csak ritkán és vonakodva csatlakoztam labdarúgó társaimhoz a Vérmezőn, csatangolásokban a Városmajor fái közt. Ha ő ráért, Apámmal sétáltam a Bástyán, s mint minden gyerek, örökös kérdésekkel gyötörtem; ő mindig türelmesen válaszolt, magyarázott, akármiről volt szó — történelemről, néprajzról, az állatvilágról. Nagyon sokat tudott, s ha kellett utána nézett dolgoknak a kedvemért; tudása amúgyis enciklopédikus volt.

Egy dolog, amit nem Apám vezető kezének köszönhetek, a térképolvasás volt. Az iskolai atlaszt mindig érdeklődéssel forgattam, míg egyszer villámszerűen ért a felismerés, hogy a térkép a valóság földi mása, lekicsinyített világ. Attól kezdve a térképek mindig lenyűgöző vonzást gyakoroltak rám; térképet ma is úgy tudok olvasni, mint egy regényt, órákat tudok tölteni az atlasz mellett. Ha ismeretlen helyre érkezem, nem nyughatom, míg be nem tájoltam magam s a hely vázlatát le nem rögzítettem agyamban. S a térképet mintegy háromdimenziósan olvasom: kiérzem, hol a hegy, hol a völgy — ránézésből el tudom képzelni, meddig lehet ellátni egy templomtoronyból, egy hegy tetejéről.

Talán velejárója ez a vándorkedvnek, amely mindig életem egyik fő mozgatója volt. Ha van öröklés ilyesmiben, visszaütés lehet ez a Schöpflin-ősre, aki a 18. század végén elindult Elzászból, hogy kertépítő legyen magyar grófoknál a Felvidéken, franciás kerteket alkotni az akkori divat szerint. Néha töprengek a játékos gondolaton: jól tette-e? Ha ottmarad, talán békés francia polgárok lettünk volna s Apám ma ott

nyugodna Johann Daniel Schöpflin királyi tanácsos mellett a strasbourgi Thomas-Kirchében. . . Ámbár Elzász története sem volt kevésbé hányatott, mint a távoli kis Magyarországé.

Anyám nem nézte egész jó szemmel azt, hogy folyton a könyveket búvom s bár ő sem tiltott el az olvasástól — ezt nem is nagyon tehettem Apám mellett — igazi szülői körmönfontossággal terelt más irányba. Nyaraimat (Kenesére nem jutott pénz) vidéki gyógyszerész nagybátyám házánál töltöttem, egy Duna menti kis faluban. Sándor bácsi, nyilván anyám utasításai alapján, szigorúan megtiltotta számomra az olvasást. Napjaimat libapásztorkodással, barack- és dinnyeszürettel, vízhordással, dunai csónakázással s hasonló testképző foglalatosságokkal kellett töltenem. Akkor persze ezt igen rosszalottam, s alig vártam a vasárnapokat, amidőn szabad volt egy-egy órára tanulmányoznom a nagy Brehmet (még ma is bizonyos fokig szakértő vagyok az állatvilágban).

Így, bár némileg akaratom ellenére, nem lett könyvmoly belőlem, s e tevékeny nyarak megvetették az alapját a későbbi börsönyi síelésnek és legfőképpen nagy szerelmemnek: a dunai evezésnek. Ami persze alapja lett másfajta szerelmeknek is. . .

A komoly színházi világba, a főpróbák szertartásába csak később szereztem belépést, jórészt Apám révén; de anyám segítségével hamar belekóstoltam a könnyebb színi műfajokba. A Horváth-kert sarkán állt hajdanán a Budai Színkör — főleg operetteket mutatott be. Ez nem volt Apám vadászterülete; anyám, jó gyakorlati érzékkel, nem a színigazgató révén jutott be ingyen — engem is „belógatva” — az előadásokra, hanem jól ismert egy jegyszedőnőt. Így Lehár, Farkas Imre és társaik sok-sok művét ismertem meg (gyakran kihágva az iskolai kimaradási szabályzat ellen), míg Apám szemben sörözött vagy a Filában (a Philadelphia kávéházban) üldögélt.

Ugyanakkor, amikor nagyrészt passzíve szívtam magamba a világirodalmat, magam alig kísérleteztem írással. Egy-két osztálytársammal szerkesztettem kézzel írt iskolai folyóiratot — el is jutott a harmadik számig, de megölte a sikere: bele-

úntunk a körmölésbe. Ebbe írtam egy-két nyúl farknyi novella-kísérletet, de ezek nem nagyon nyerték meg Apám tetszését. Utánérzés, mondotta, nincs semmi eredeti bennük; próbáljak mást. Inkább bírálói érzékemet igyekezett kifejleszteni; néha „albérlésbe” adott nekem olvasnivalót, ha valami nem túl jelentékeny írásműről kellett kritikát írnia. El kellett mondanom, mi van benne és mit gondolok róla; ő belelapozott, aztán megírta a magáét. Emlékszem, egy ízben Kozma Andor *Turán* című verses hitregéről „írtunk” így együttesen, miután megvitattuk, mi a hamis és mondvacsinált benne. Az emlékezet furcsa játékokat játszik: ma is tudok sorokat idézni ebből a jelentéktelen és érdektelen s nyilván méltán elfelejtett írásműből. Apám módszere velem szemben így nagyobbára közvetett volt: nem unszolt, de bátorított, hadd botladozzam; elemzett, de nem állított elém tilalomfákat.

Ötödiktől kezdve új élményvilág nyílt meg számomra: görögöt tanultam. Bár ebben sem volt semmi kényszer Apám részéről, éreztem: magától értetődőnek veszi, hogy nem leszek görög pótlós, mint osztálybeli barátaim legtöbbje. Görög tanárom igen szerette tárgyát, s mivel csak öten-hatan voltunk, közvetlen, szemináriumszerű óráin sikerült fellobbantania bennünk a lelkesedés tüzét a klasszikus görög világ iránt. Egy nyáron, amit otthon töltöttem, elolvastam az *Odyszeiát* eredetiben (Vértessy Jenő rímtelen alexandrinusokba áttett fordítását tartva másik kezemben). Apám, mikor hazajött a nyaralásából s erről beszámoltam neki, látható elégedettséggel fogadta ezt, s elmondta, amikor ő diák volt, az *Anabázist* olvasta ilyenénképpen egy szegényes pozsonyi nyáron.

A húszas évek végefelé a család anyagi helyzete javult kissé, s 16 éves koromban elindultam első külföldi utamra: Lengyelországon, Lettországon és Észtországon át Finnországba mentem egy útitársasággal s feledhetetlen heteket töltöttem Henrik Paasonen özvegyénél, majd egy másik szeretetreméltó finn családnál. Egy évvel később Bécsben töltöttem a nyarat, egy ottani család kebelében, részben följavítani német tudásomat, részben megismerni a várost; amikor nem teniszezttem vagy

csónakáztam, jártam a múzeumokat, palotákat. Itt ért első élményem a meztelen erőszak és közvetlen életveszély terén. Az 1927-es Schutzbund-felkelés adott kóistolót s egyben önismeretet ahhoz, hogyan állom meg a sarat válságos helyzetekben.

A bécsi Belvárosban jártam, valamelyik múzeumban, amikor a Rathaus körül megkezdődött a lövöldözés. Fogalmam se volt miről van szó, de lelépni a keresztútban nem lehetett. Egyre élesen emlékszem: nem féltem. De vakmerő se voltam, inkább csak kíváncsi, így behúzódtam egy telefonfülkébe egy suhanc társaságában, őt kérdezgettem, mi történik. Lihegve, odavetett szavakban mondta: a felfegyverzett rendőrség megtámadta a felvonuló munkásokat, a Schutzbündlerék szintén fel voltak fegyverezve, az összetűzés elkerülhetetlen volt.

Nemsokára füstfellegek tornyosultak a Justizpalast felől; s egyszerre, talán húsz lépésnyire bűvőhelyünktől, egy rohanó Schutzbündler — fiatal gyerek — elbukott, vállából folyini kezdett a vér. Addigi életemben nem láttam embert meghalni, — s most, ilyen drámai körülmények között, valami furcsa anti-klímax volt számomra a halál: valaki egyik pillanatról a másikra megszűnt ember lenni, s tárgyá változott. Ahogy ez végigfutott bennem, úgy éreztem, szomorúságot, gyászt, sajnálkozást kéne éreznem; de csak az elidegenülésnek ezt a sajátos formáját éreztem.

Estefelé, amikor elcsitult a harc, gyalogszerrel bandukoltam vendéglátóimhoz Nussdorfbba — általános sztrájk volt, s az utcák kísértetiesen üresek, sehol egy nyitott bolt, kávéház. Házigazdám már holtak hittek, s nagy megkönnyebbüléssel fogadtak, különösen Lore lányuk, egyike első szívszerelmeimnek.

A véres események jelentősége teljesen összezavart. Mi történt? és Miért? Házigazdám, a derék nagykereskedő, csak azt tudta hajtogatni: „Moszkva keze, Moszkva keze” — igaz, ő menekült volt Oroszországból. Az élet ugyan hamarosan visszatért szokott medrébe, még Bécsben is, de nekem hosszú ideig tartott, amíg a 27-es nyár igazi történetét kibogoztam.

Csak jóval később, a 34-es tragédia idején értettem meg ennek a véres főpróbának igazi jelentőségét.

Akkor, tizenhétéves koromban, senki nem tudta nekem a dolgok igazi összefüggését megmagyarázni. Apám próbálta, de az ő magyarázata sem elégített ki. A konimün gyermekemlék volt, valami, amiért eleinte lelkesedtünk, azután sokan átkozták. 1920 táján egyszer hazavittem egy röpcédulát, amin az állt: „Éljen a fehérterror!” Apám nagyon kikelt magából és tőle szokatlan eréllyel jelentette ki: minden terror gonosz, tisztességes ember nem kér részt belőle. A munkásosztályról s annak szerepéről a politikában csak egészen homályos elképzeléseim voltak; a Szovjetunió egy név csupán, amely ismeretlen sötétséget takart. De az a kérlelhetetlen mérkőzés a bécsi munkásság és a puskás rendőrök, Heimwehrek közt, megbillentett bennem valamit, ami féregként rágta tudatomat: Mi történt? és Miért?

Magyarországon béke volt, „Bethlen békéje”. Az iskolában hiába meséltem barátaimnak a bécsi napokról, a visszhang értetlen volt. Más dolgunk is volt: az utolsó év az érettségi előtt.

Kamaszkoromban egy nyarat a Szamosháton töltöttem Matolcson, egy kálvinista papcsalád vendégként. Bár akkor még a szó ismeretlen volt, számomra felért ez egy öntudatlan falukutatással. Szegény falu volt, az eklézsia még szegényebb; a tiszteletes maga is kijárt szántani, aratni az egyházi földre. A közelben nem volt nagybirtok; a falusi gazdák kisparasztok voltak, de fölemelt fővel jártak. Nem egynek volt a ládafiában kutyabőre; volt egy falu — Nemes-Borzova — amely teljes egészében szerzett nemességet. Ez a szöglet adta Bocskay hajdúit, Kossuth katonáit. Sohasem voltak jobbágyok, így, ha szegények voltak is, volt bennük lassú méltóság. Hiányzott belőlük a dunántúli parasztok kalaplevegő alázatossága; pappal, jegyzővel, úrfélével egyenrangúnak tekintették magukat.

Itt ért egy ütés a másik végletből is. Kirándultunk, fiúklányok egy távolabbi faluba, nagybirtok árnyékában. Valamelyikünknek szegről-végről rokona volt a helyi szolgabíró,

húszegynéhány éves ifjú, ő vezetett bennünket végig a falun. Előző nap nagy eső esett, térdig ért a sár, palló volt lefektetve a házak mentén járdának. Ahogy csoportban mentünk, szembejött egy öreg zsellér s tisztelettudóan félreállt előttünk a palló szegélyén. A szolgabíró — talán hogy a lányok előtt fitogtassa tekintélyét, hatalmát — ráripakodott az öregre (nagyapja lehetett volna): „Hogy mersz az útunkba állni!” és kétszer pofonvágtá. Az öregember, kalapja a sárba hullván, sírvafakadt. Életemben addig soha, s ritkán azóta éreztem olyan tehetetlen dühöt, mint akkor. Hát ezt is lehet? Úriember viselkedhet így? Annyi bátorságom nem volt, félszeg kamasz létemre, hogy nyíltan kimondjam amit éreztem. De ez a jelenet még álmaimban is kínozott s egyike lett azoknak a döntő élményeknek, amelyek a lázadás útjára tereltek.

Kerekes Gyula nagytiszteletű úr fiai s azok barátai — különösen Imre fia, mérnök barátom — szárnyuk alá vettek s a nyár tartamára tagja lettem főleg környékbeli diákfiúkból, papkisasszonyokból álló társaságunknak. Ők vezettek be a nótás mulatozásokba is — szerény duhajság volt ez, egy pohárka karcos mellett (istentelen rossz bor termett arrafelé). Itt tanultam meg magyar népdalt énekelni. Luby Margit pátriája volt ez, s utóbb örömmel ismertem fel nem egy nótát, amit matolcsi estéken daloltunk, Bartók, Kodály és követőik gyűjtésében. S ez az ártatlan multság kifejlesztette bennem a zenei stílusérzéklet is: ösztönösen megítélni, mi a műdal, mi a valódi népi ének.

A tiszteletes és felesége derék, jószívű, szerény, munkás-emberek voltak; későbbi életük egy görög sorstragédiára emlékeztet, vagy inkább a bibliai Jób történetére (Jób „happy ending”-je nélkül). Idősebb fiukat, Imrét elütötte egy autó s életére sánta maradt. Másik fiuk, Ernő, nem találta helyét a világban, aztán gátör lett, megházasodott; felesége sikkasztott hivatali munkájában s börtönre ítélték; Ernő főbelötte magát. Mikor az asszony kiszabadult, Kerekesék panaszszó nélkül magukhoz vették gyermekével együtt. Böske, a Kerekes lány, jó partit csinált: hozzáment egy jó módú debreceni orvoshoz.

Három gyereke született, mikor férje hirtelen meghalt; a jó-módból csak adósság maradt. Őt és gyermekeit ismét a papcsalád vette magához. A szülők mindezt panaszkodás nélkül fogadták, mint Isten rendelését. Számomra példája maradt ez az emberi méltóságnak a sors csapásai alatt; s egyben igazolása a keserű tételnek, hogy e világban a gaztett nem nyeri el rögtön jutalmát, de a jótett mindig megkapja a maga büntetését.

Az írás ördöge ez idő tájt békén hagyott. Az önképzőkörben néhányszor szavaltam Ady-verseket, inkább csak kihívásból — akkor és ott ez még merész újításnak számított. Irodalomtanárunknak még Áprily Lajos is túl modern volt. Egyszer botrányt is okoztam egy saját halandzsa-versemmel — én nem vettem komolyan, de úgy tettem, mintha annak szánám. Ennek ellenére s nem kis vonakodásom mellett, sőt a választás bizonyos csalafinta eligazításával, én lettem az önképzőkör elnöke. Nem volt sok örömem belőle, azt hiszem, a többieknek sem.

Pedig az irodalmi élet változatlanul természetes háttérként kínálkozott. Szüleim gyakran jöttek össze író- és újságíró barátaikkal. A legbelső körhöz Babitsék, Móriczék és Gellérték tartoztak. A hozzájuk tartozó gyerekckkel szemben viszonyom sajtáságos volt. Babits Ildikó túl kicsi volt, semhogy tekintetre méltassam. A négy Gellért fiútól félttem; túl hangosak voltak, túlságosan egy bandát alkottak s védtelennek éreztem magam velük szemben. Még a Móricz lányokkal voltam együtt legszívesebben, különösképpen a két fiatalabbal; Virág az idősebb jogán végtelen lenézéssel kezelt, legalábbis én úgy éreztem. A Gyöngyivel és Lilivel való barátság tartott legtovább, s átnyúlt ifjú férfikoromba is; Leányfalu a dunai evezős-élet egyik legfontosabb állomása lett.

A második körbe tartoztak Kosztolányiék, Karinthyék, Fenyő Miksáék. Kosztolányiékkel a viszony hűvös volt, anyám és Ilona nem nagyon szívelték egymást. Így Ádámmal vajmi ritkán találkoztam, különben is fiatalabb volt nálam. A Karinthy fiúkkal kapcsolatomban szintén felszínes volt: Gábor már

akkor zárkózott, mogorva fiú volt szegény, Cini és Tomi pedig túl fiatal. A Fenyő fiúkkal jobb viszonyban voltam; elég gyakran jártunk Alma utcai házukba s rám igen nagy hatást gyakorolt az a kérészéletű folyóirat, amit Iván szerkesztett, már nem tudom milyen címmel — különösen az, hogy (a GYOSZ jóvoltából) sokszorosítva jelent meg, szemben a mi bánatos, kézzel írt lapunkkal.

Volt egy egészen külső kör is: Tóth Árpád, Tersánszky, Füst Milán, Szabó Lőrinc — ismertem őket, tehát nyilván jártak nálunk, de a fegyverbarátságon kívül a társas kapcsolat nem volt több a felszínesnél.

Mint süvölvény ifjonc, mindig szívesebben ültem a felnőttek háta mögött, szomjasan szíva be beszédüket, mint az íróbarátok gyermekeivel. Véleményem az volt, hogy csupán mivel szüleink jóban vannak, még nem következik, hogy nekünk is puszipajtásoknak kell lennünk.

Különös módon, Osvátra nagyon élesen emlékszem. Arcéle, ősz haja, szemüvege mögött csillogó szeme s a benne égő benső tűz, egyfajta *ignis fatuus*, mély benyomást gyakoroltak rám. Javarészt mindig gyakorlati dolgokról beszélt Apámmal, főként persze a Nyugatról. S még különösebb, hogy Ági lányára emlékszem, holott vajmi ritkán láthattam, mint egyre súlyosbodó beteget. Talán más, irodalmi emlékek is vegyülnek a képbe, amely emlékezetemben maradt: egy sápadt, szép, szenvedő, sötéthajú lányról, aki apjának oly fontos volt, hogy sírján lett öngyilkos. Osvát halála szüleimet mélyen érintette, anyámat ritkán láttam sírni, de akkor sírva mondta el nekünk a döbbenetes hírt.

A Nyugat körüli írókat inígyen nem annyira minőség szerint csoportosítottam akkori eszemmel, hanem inkább aszerint, milyen viszonyban voltak szüleimmal. Ennek pedig részben gyakorlati, részben érzelmi meghatározói voltak. Míg Osváttal, Gellért Oszkárral főleg szerkesztési dolgokról folyt szó — az „öreg” Ignotus csak egész halavány kisgyerekkori emlék — Babitscal és Móriczcal valódi meleg barátság kötötte össze Apámat. Adyval való viszonya bonyolultabb

volt, s ezt nagyobbára csak későbbi elbeszélései nyomán raktam össze. Ady költői nagyságát kezdettől fogva elismerte, szerepének döntő voltát az új magyar irodalomban következetesen hirdette, s amikor tehetete, már a Vasárnapi Újságban hozta verseit, s mindvégig szilárdan résztvett a harcban, amely Ady körül folyt; de ugyanakkor nem szemlélte bírálát nélkül Ady magánéletének nem egy visszás vonását. Egyszer, sok évvel később, borozás közben azt mondta nekem: „Ha Ady nem lett volna olyan nagy költő, úriember nem állt volna szóba vele.” Ez nyilván részéről is túlzás volt, hiszen örömmel kötött komaságot Adyval öcsém születésekor.

Tovább bonyolította ezt a baráti-fegyvertársi hálózatot a feleségek szerepe. Csinszkával a kapcsolat rövid életű volt; nem nagyon értették meg egymást anyámmal, akinek az volt a véleménye Csinszkáról, hogy „egzaltált” — ez az ő szájából komoly megrovást jelentett. Apám Kaffka Margitot — aki félig-meddig az ő felfedezése volt, s az ő bátorítására lett író — igen kedvelte; az első világháború előtt egy ízben Kaffkával es férjével mentek nyaralni szüleim az Adriára. A nyaralás kudarcba fulladt Kaffka féltékenysége miatt — nemcsak anyámat gyanúsította, hogy el akarja csábítani férjét, hanem velük levő saját sógornőjét is.

De Kaffka író nő volt a saját jogán, nem csupán feleség; ugyanígy, egy későbbi időszakban, Török Sophie egyenrangú volt a férfi-írókkal, nem mint Babits felesége. Más asszonyokkal a viszony sokkal érzékenyebb volt. Gellért Oszkárné, mint egy jóságos kotlóstyúk, nem nagyon vett részt az irodalmi társalgásban, főként a család, a cselédkérdés, a főzés érdekelte. Móricz Jankát és Fenyő Rellát viszont anyám elfogadta mint társadalmilag egyenrangú asszonyokat. S az a gyanúm, e két barátnő öngyilkossága megerősítette anyám titkolt meggyőződését, hogy az íróféle nem való megbízható férjnek.

Kosztolányinéval anyám viszonya az állandó hadiláb állapotában volt — ebben nem volt egyedül, hiszen Kosztolányi Ilona és Karinthy Aranka homéroszi csatái közismertek. Egyszer anyám dülva-fúlva jött haza és prüszkölve mondta el,

találkozott az utcán Kosztolányinéval. Anyám öcsémmel ment s Ilona kérdésére: „Hova mentek?” gyanútlanul válaszolta: „Viszem a gyereket a fogorvoshoz.” Mire Ilona rámondta: „Nem volna jó, ha a kisiú néha fogkefét használna?”... Apám és Kosztolányi se nagyon jártak össze, a szokásos kávéházi találkozásokon kívül. Engem viszont, sok évvel később, Kosztolányi mindennek ellenére a legnagyobb barátsággal fogadott.

Voltak persze olyanok is, akikről tudtunk, de — Apámot kivéve — személyesen nem ismertük őket, mármint családi alapon. Kassák és köre távoli és idegen jelenség voltak; Apám, aki Ambrus Zoltán nyomán ismerte meg a francia irodalmat, nem nagy rokonszenvvel szemlélte a szürrealizmust és a többi -izmusokat. Mikor Déry Tibor *Alkonyodik: a bárányok elvéreznek* című kísérlete megjelent a Nyugatban, anyám ámuldozva olvasott fel belőle részleteket; Apám jelentőségteljesen hallgatott. Viszont mikor később megjelent Kassák önéletírása, az *Egy ember élete*, Apám ezekkel a szavakkal adta oda nekem a könyvet: Ez az első írói értesítés a magyar munkásosztályról.

Utóbb ifjúkorom egyik súlyos etikett-zavarát okozta Apám baráti köre. Mint suttyó gyereknek, magától értetődő volt, hogy számomra ők Bandi bácsi, Mihály bácsi, Zsiga bácsi voltak; s mikor időnap múltán megengedett számomra, hogy a kávéházi Nyugat-asztalhoz üljek, kínos probléma lett: hogyan szólítsam őket? Kortársaim tegezték ezen olimpuszi személyeket — én, holott sokkal régebről és néha bensőségesebben ismertem őket, továbbra is bácsiztam Apám nemzedékének tagjait, s maradtam a magázásnál, úgy is mint jól-nevelt és félszeg filozopter.

Míg nevelésem szüleim kezében mindvégig engedékeny, szabadelvű és gyöngéden irányító volt, irodalomról és más tárgyról mindig a nyíltság, a véleménykülönbség elismerésének, sőt ösztönzésének jegyében volt szó, egy tárgykör tabu maradt: a nőkérdés, a szerelmi élet.

Jellemző volt ez az akkori középosztály magatartására, arra az erkölcsi korlátra, amely szemérmesség, gátlás, rövidlátás

vegyülékéből tevődött össze; ezt az égető, a kamaszkorban középponti tárgykört érinteni a családon belül nem lehetett. Az egyetlen mozzanat, amire emlékszem: Apám egy ízben ünnepélyesen elővett s — nyilván előzetesen megformált — feszező előadást tartott nekem az „önfertőzés” gyászos következményeiről. Nem volt ez párbeszéd: én ugyanolyan feszezve végighallgattam, s a jótanácsot persze nem fogadtam meg.

Így nemi felvilágosításom nagyobbára barátainra maradt. Két osztálytársammal szoros klikket alkottunk s a főtéma, egyre szorongatóbban, a szerelmi élet volt. Mivel én növekedésben el voltam maradva, én lettem a Nemecek a bandában, s az ifjúkor kegyetlensége révén én lettem a gúny, a csipkelődés, a nevetség tárgya, ami természetesen nem járult hozzá, hogy tárgyilagosan kíséreljem meg e problémakör megoldását — az adott helyzetben úgysis megoldhatatlan volt, amíg szüleim nem találtak durva és nem túl kielégítő megoldást.

A megoldás abban állott, hogy csinos fiatal személyzetet vettek föl. Ha ma visszagondolok arra a helyzetre, még mindig bizonyos szégyenérzet fog el, noha a középosztály általános büntudatát javarészt sikerült levetkőznöm. Az egészben persze nem volt semmi rendkívüli; számos kortársamnál ezt a komiszul feudális feszültségevezetést alkalmazták szüleik.

Azok a főként vidékről felszármozott szolgálók nyilván tudták, mi vár rájuk olyan helyeken, ahol „fiatalúr” volt a háznál. Azt is kellett tudniok, hogy ha a dolognak következményei lesznek, kíméletlenül kirúgják őket, s mivel szégyenükkel haza nem mehettek, az egyetlen kivezető út az volt számukra, hogy — állandó utánpótlásként — az utcalányok sorait gyarapítsák.

Akkor persze engem mindez — a „megoldás” méltatlan, embertelen aljassága, a meztelen osztályelőny kihasználása — mit sem érdekelt. Sőt. Ami érdekelt, minden egyebet kizáróan, az a négybetűs szó volt, amit Vas István olyan csodálatosan nem mond ki *Csak azt nem* című versében. S a lány, szegény, tudta kötelességét. Ha van egyáltalán enyhítő körülmény az

ilyesmiért: az első maszatos kísérletezés után ő is egyre fokozódó lelkesedéssel vett részt ebben a vérre menő játékban. A sors kegyes volt hozzánk, noha a fogamzásgátlás — ha nem is volt ismeretlen — az alsóbb osztályoknak nem állott rendelkezésére, legfőleg a külvárosi javasasszonyok életveszélyes beavatkozása formájában. Ma is töprengek azon, vajon „liberális” szüleim mit tettek volna, ha a lány másállapotba kerül: az utcára tették volna-e, avagy megpróbálták volna tenni valamit érdekében.

Barátaim körében megbecsülésem értéke mindjárt felment e haditett nyomán; a történeteket persze lépésről lépésre menő részletességgel megbeszéltük. Ők is átestek hasonló tűzkeresztségen s hamarosan mind felsőbb osztályba léptünk mint különböző bordélyházak törzsvendégei.

Mindennek ellenére, a gyakorlat sok kívánnivalót hagyott meg, s mint gyakorlott olvasó, igyekeztem kideríteni az elméleti hátteret is, nem sok eredménnyel. Bölsche *Szerelem az élők világában* igen vonzó cím volt, de a biológiai tartalom a különböző tengeri herkentyűk nemi életéről nem sok haszonnal kecsegtetett. Kraft-Ebbing (ki tudja, hogy került a kezembe), szintén nem tartalmazott egészséges gyakorlati útmutatást.

Mivel az ember sose elégszik meg azzal, ami van, igényeink egy magasabb fokra tevődtek át. Míg a cselédszoba mélyén kielégíthettük a gyakran visszatérő testi ingert, hiányérzetünk súgta, hogy ez nem elég, s egy magasabb érzelmi, szellemi kapcsolatra is szükség van. A Városmajorban, a Gödör-beli jégpályán, svábhegyi kirándulásokon, táncos házibálokban egyre több érintkezés alakult ki hasonszórú s velünk egy társadalmi szinten levő leányzókkal; de bennünk is élt a társadalmi tilalom, s tudtuk, a flörtön, egy-két futó csókon, egy kis tapogatódzáson túl ott áll a „tilos” tábla. Hogy némi enyhe brutalitással fejezzem ki magam, a probléma az lett: úrinővel lefeküdni. De hosszú évek kellettek ahhoz, amíg ez megoldódott, idősebb, kikapós asszonyok avagy — nem kis meglepetésre — ugyanolyan kikapós úrilányok formájában.

Ez az elégedetlenség, az állandó feszültség a formátlan, ma-

gasrendű vágy és az olcsó levezetés között, egyik forrása lett annak az általános lázadásnak, amely utóbb az én esetemben a szocializmus társadalmi tiltakozásába torkollott bele. Úgy éreztem, nem Apám ellen lázadozom, hanem társadalmam ellen — viszont el kellett ismernem, hogy ennek ő is része és részese volt. Későbbi eszmélkedésem során a tényleges társadalmi igazságtalanságok, jogfosztások, az ifjúság ösztönös igazságérzete ráhalmozódtak erre az alapvető elégedetlenségre; de az én számomra ez a bonyolult nemi kielégítetlenség volt mindvégig a lázadás titkos rugója.

★

Az érettségi éve mozgalmas esztendő volt. A középiskolai tanulmányi versenyen egy közepes novellával díjat nyertem; így a vizsga eredménye nem volt kétséges: jeles lettem. A díj pénzt is jelentett, így (némi családi megtoldással) Olaszországban töltöttem a nyarat a Gerevich-szeminárium csoportjával. Varázslatos nyár volt ez a perugiai egyetemen; Genthon István, Kopp Jenő, Mihalik Sándor és mások istápolása alatt ráeszméltem, hogy más művészet is van, mint irodalom. Ugyancsak az ő vezérletükkel kitapasztaltam az olasz bordélyházak érdekes Staggione-rendszerét, amely szerint a személyzet havonként cserélődik, városról városra, változatosságot nyújtva a törzsvendégeknek (s nyilván nagyobb teret engedve a nemibetegségek terjedésének).

Egyik legszebb emlékem erről a nyárról egy kirándulás Assisibe. Grandpierre Emil is hozzánk verődött akkortájt s — talán az ő felbújtására — hajnali négykor indulva gyalog sétáltunk a Tiberis zöldellő völgyén keresztül Assisibe; mikor útrakeltünk, még könnyű pára gomolygott a folyó fölött, útközben fölkel a nap s minden fűszál szikrázott a harmat fénytörésében. Egy ütött-kopott kis csárdában méregerős kávéval ittunk, s a kocsmáros kávékat pálinkával fűszerezte meg. Gyalog ballagva föl Assisi magasztos templom-erődje felé, úgy éreztük magunkat, mint középkori zarándokok.

Mikor legutóbb Perugiában jártam s a mellvédről áttekin-

tettem Assisi felé, az egykor oly zöld Tiberis-völgy gyárakkal, otromba munkásházakkal volt tele. Úgy éreztem: nem lett volna szabad visszamennem.

Már elinduláskor mint úti ajándék ért a hír, hogy fölvettek az Eötvös-kollégiumba.

Készülődés

Milyen hozománnyal indultam neki a fél-felnőtttség állapotának, amit az egyetemi évek jelentettek?

Vom Vater hab ich die Statur, des Lebens ernstes Führen,
Vom Mütterchen die Frohnatur und Lust zu fabulieren

Nálam félig-meddig fordítva volt mint Goethénél (nem mintha össze akarnám magam hasonlítani kiváló író társammal): természetemet inkább anyámtól örököltem, viszont az, hogy véremben van az irodalom, nyilván apai örökség. S megörököltem szorgalmát, rendszeretét, türelmességét, széles érdeklődését.

Apám életformája egyenletes volt, hivatalnoki pontosságú. Reggel beballagott rövid időre a Centrál kávéházba, délelőttjét a Franklinnál töltötte; ebédre hazajött, délután aludt egy keveset, aztán nekiült dolgozni íróasztalánál. Estéit megint leggyakrabban a Centrálban, a Philadelphiában avagy valamely más kávéházban, sörözőben töltötte. Anyám bölcsen tudomásul vette, hogy mindez szükséges járuléka az írói sornak. A felelősségtudat viszont anyám szerepe volt életünkben. Amellett büszke, rátarti, szenvedélyes, sokszor indulatos nő volt — könnyűkezü ő is, ha egy gyors pofonról volt szó. A derűs vidámság, az élet szeretete, a teremtő kíváncsiság mind újjal, mind régivel szemben, mindkettejükben megvolt.

A családi légkör szabadelvű volt, megítélvén mindkét oldali szélsőségeket, de elfogadva, hogy azok is kifejezései az emberiség tapasztalati skálájának. Csak később bukkantam rá a Voltaire-nek tulajdonított mondásra: „Nem értek veled egyet, de utolsó csepp véremig védem jogodat, hogy ellentmondj

nekem” s bár sajnos, ez az emberek világában csak eszmény maradhat, jól kifejezi a gondolati és érzelmi törekvést, amely szüleim magatartását jellemezte.

A vezérelv, amit talán leginkább köszönhetek Apám tanításának és példájának: nem szabad dogmatikusnak lenni. Csak azért, mert valaki a tekintély vagy hatalom alapján állít valamit, nem muszáj elfogadni — bár néha a gyakorlatban meg kell hajolni előtte, megadván Cézárnak ami Cézáré — de minden állítást a tények könyörtelen fényében kell mérlegre tenni. „Sose légy alázatos emberrel szemben; mindig légy alázatos a tényekkel szemben” — ma is hallom, amint kimért hangján felajánlotta ezt a magatartási elvet. Egyszer rábukantam, hogy az újgörögben *szkepszis* annyit jelent: „gondolkodás”. Míg ez a jelentésváltozás megerősítette hitemet a nyelvek génuszában, egyben visszakondult Apám szavaira.

Életem során több-kevesebb sikerrel igyekeztem követni ezt a vezérelvet — néha meg is fizettem érte.

Már a középiskolában, s később méginkább rá kellett jönnöm, hogy ez a mértékletes, engedékeny, de bíráló magatartás kisebbségben volt a környezettel szemben. Apám, anyám kezdettől fogva ellenezte a háborút — nem feledhetem el anyám lázas izgalmát amikor hazajött egy irodalmi előadásról, melyen Babits rekedt hangján elszavalta *Húsvét előtt* ditirambját, „Béke! béke már! — Legyen vége már!” — s ezt 1916-ban... A Károlyi-forradalmat Apám szívvel-lélekkel támogatta; a kommünnel tartózkodóan együttműködött, de nem adta fel kritikai álláspontját. A fehérterrort, ébredő-világot viszont gyökerestül elítélte, s a zsidókérdésben szívósan kitarított liberális nézetei mellett.

A láng, amely fel-fellobbanva, néha lecsitulva megvilágította életünket, mindig az irodalom volt. Az ízlés zsinórmértékével mérlegelni a művet, azt vallva, hogy a tehetség a legfőbb érdem, tekintet nélkül, honnan jó; mit világít meg régi vagy új fényvel az emberiség érzelmi és tapasztalati világából, mennyire sikerül a jellemábrázolás, a mesemondás, ha regényről van szó: a hangulat lerögzítése, a szavak varázsa, ha költe-

ményről. Ezeket tanultam meg, szinte lopva, fokozatosan, sosem egyoldalú előadás, hanem az alkotó gyakorlat példáján.

Ráadásul megtanultam Apám legfőbb bírálói elvét: a kritikusnak állást kell foglalnia, félelem és elfogultság nélkül kimondva véleményét, sosem az „egyrészt-másrészt” alapján. (Egyszer Apám nem túl hízelgő színibírálatot írt Gombaszögi Fridáról, mire Miklós Andor letiltotta a Pesti Napló hasábjairól jó időre. Anyám kétségbe volt esve az anyagiak miatt, de pillanatig se vitatta, hogy apám helyesen cselekedett.)

Egyszóval: intellektuel lettem. Természetes folyamat eredményeképpen, a felforgató külvilág és a családi sánc összhatására. Elvehetetlenül megrögződött bennem a tudat, hogy egy szellemi elitnek tagja vagyok. Tudom, van ebben némi pökhendiség; de a tudat maga fenntartott sok későbbi keserű pillanatban.

Ilyen örökséggel indultam neki az „életnek”; s most, hatvanegynehány esztendő után visszatekintve úgy vélem, a hamubasült pogácsa, amit szüleim úti tarisznyámba tettek, jól fenntartott a huszadik század viszontagságai során.

SCHÖPFLIN GYULA